

*До разової спеціалізованої
вченої ради ID 16686
Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України*

РЕЦЕНЗІЯ

**доктора юридичних наук, старшого дослідника,
головного наукового співробітника Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України
Попович Ірини Миколаївни**
**на дисертацію Сліпець Олени Олексіївни «Теоретико-правові, методичні
та організаційні засади судово-психологічної експертизи неповнолітніх у
кримінальному процесі», представлену на здобуття ступеня доктора
філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»**

Актуальність теми дослідження. Дисертаційне дослідження присвячене розробленню теоретичних, організаційних й методичних засад судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні.

Установлення в ході розслідування кримінального провадження низки обставин, що є елементами суб'єктивного складу злочину, оцінювання наслідків делікту є проблематичним без висновку судово-психологічної експертизи. Значення експертного психологічного дослідження зростає в обставинах, якщо учасником кримінального провадження є неповнолітній. У таких випадках слідство чи суд використовує встановлені експертом-психологом психологічні факти для обрання заходів впливу на дитину, оцінювання її показань, кваліфікації правопорушення, оцінювання показань неповнолітнього, встановлення обставин, що обтяжують покарання особи, яка вчинила насильство щодо неповнолітнього.

Актуальність проведеного дослідження зумовлена впливом на практику правозастосування стандартів правосуддя, дружнього до дитини: зростанням значення судової психологічної експертизи як джерела доказів у кримінальних провадженнях, одним із учасників яких є дитина, яка перебуває в контакті із законом; розширенням обсягу завдань, що їх ставить на вирішення судового експерта-психолога слідчий чи суд; наявністю особливостей підготовки, призначення та проведення судової експертизи неповнолітніх, що зумовлено особливістю об'єкта дослідження; відсутністю

робіт, у яких би були сформульовані й систематизовані основні теоретичні, методичні й організаційні основи проведення судових психологічних експертиз щодо дітей.

Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій. Наукова новизна отриманих результатів дисертації за характером і змістом вивчених питань полягає у тому, що вона є одним із перших в Україні комплексним науковим дослідженням, у якому розроблено теоретичні, методологічні й організаційні основи судової психологічної експертизи неповнолітніх. За результатами здійсненого наукового пошуку сформульовано низку концептуальних наукових положень й обґрунтованих висновків і рекомендацій, серед яких:

вперше:

- виокремлено систему кінцевих завдань судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному судочинстві відповідно до юридичного значення експертного дослідження: встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини та їх впливу на поведінку дитини в юридично значимий період часу; відповідності рівня психічного розвитку дитини нормативним критеріям вікового періоду; чинників відхилення в психічному розвитку дитини, їх зв'язку із хронічною чи/і гострою психотравмувальною ситуацією; психотравмувального впливу дій/подій на потерпілу дитину; здатності неповнолітнього підозрюваного повною мірою розуміти фактичне значення, суспільну небезпеку, наслідки своїх дій та повною мірою довільно керувати ними; здатності дитини повною мірою розуміти характер, значення вчинюваних із нею дій та чинити цим діям опір; психологічних особливостей комунікативних умов для відтворення неповнолітнім подій у ході процесуальної дії, психологічних особливостей комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії, наявність/відсутність у поведінці неповнолітнього під час процесуальної дії психологічних особливостей, властивих для самостійного чи несамотійного відтворення подій, а також наявність реалізованого деструктивного впливу на зміст розповіді дитини з боку учасників процесуальної дії;

- запропоновано групування (підвиди) судової психологічної експертизи дітей відповідно до потенційного юридичного значення експертизи, кінцевих завдань, предмета й об'єкта дослідження: судово-психологічна експертиза неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених); судово-психологічна експертиза дитини у справах щодо злісного невиконання батьками (опікунами) обов'язків по вихованню дитини; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами домашнього насильства; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами доведення до

самогубства; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами катування; судово-психологічна експертиза дитини, яка є потерпілою від сексуального насильства; судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії. Сформульовані проміжні експертні завдання для кожного із підвидів експертизи дітей;

- запропоновано авторське визначення спеціальних знань у сфері судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні, якими є знання й навички в галузях психології (насамперед психології розвитку, загальної, дитячої психології, психодіагностики), теоретичних і процесуальних засад судової експертизи, здобутих у ході професійної та спеціальної освіти, які застосовуються на стадії досудового розслідування та під час судового розгляду кримінальних проваджень щодо дітей у випадках та порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством;

- запропоновано систему загальноправових принципів судової психологічної експертизи неповнолітніх на основі принципів судової експертної діяльності в контексті стандартів дружнього до дитини правосуддя: принцип верховенства права та принцип дотримання найкращих інтересів дітей, законності, об'єктивності й повноти дослідження, незалежності та методологічної самостійності, науковості, компетентності, допустимості використаних методів, дотримання експертом професійної етики;

- обґрунтовано систему принципів експертного судового психологічного дослідження дітей, у якій основоположні принципи дослідження в психології (детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку, системності, які організовані категорією особистості) конкретизуються в підходах до судового експертного дослідження дитини (вікового підходу, рівневого аналізу, взаємодії особистісних та ситуаційних (перемінних) факторів, контекстуальності);

- сформульовано визначення вихідних даних судової психологічної експертизи дітей як сукупності інформації, яка використовується експертом для визначення предмета, завдань конкретної експертизи, підбору методів та здійснення процесу дослідження; визначено, що джерелами вихідних даних є документ про призначення експертизи (дослідження) і об'єкти дослідження;

- розроблено єдиний алгоритм дій експерта у ході судового психологічного дослідження неповнолітнього в кримінальному провадженні; удосконалено:

- застосування диференційного підходу до виокремлення предметних видів судових психологічних експертиз щодо неповнолітніх;

– застосування методів судової експертизи в судовій психологічній експертизі дітей, зокрема діалектичного методу та методів логіки як всеохоплюючих загальних методів пізнання (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, абстрагування), загальнопізнавальних методів (спостереження, порівняння, вимірювання, експерименту, моделювання, опису, побудови гіпотез, формалізації) й окремих методів судового психологічного дослідження (спрямованого спостереження, діалогового, біографічного, контент-аналізу, герменевтичного, вивчення продуктів діяльності (творчості), психодіагностичного) стосовно судової психологічної експертизи неповнолітніх, які набувають специфіки застосування відповідно до об'єкта та принципів дослідження;

– застосування методів у ході експертного обстеження дитини, зокрема шляхом упорядкування параметрів спрямованого спостереження й укладання планів експертної бесіди з неповнолітнім підекспертним та його законним представником;

– формулювання питань, які ставляться на вирішення експерта-психолога відповідно до завдань доказування та предмета дослідження;

дістали подальшого розвитку:

– учення про об'єкти дослідження судової психологічної експертизи неповнолітніх відповідно до його гносеологічного й процесуального аспектів: об'єкт судової психологічної експертизи неповнолітніх – це дитина з будь-яким процесуальним статусом; її дорослий опікун; сукупність матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експертного обстеження), які містять відомості про розвиток дитини (умови, хід, рівень психічного розвитку), її індивідуальність та психічну діяльність за юридично значимих обставин;

– формування поняття предмета судової психологічної експертизи дітей, яким є психологічні факти, що відображають специфіку вікового розвитку дитини, її психічних процесів, якостей, індивідуально-психологічних особливостей, їх формування в умовах виховання й унаслідок ситуації, що розслідується/розглядається слідством чи судом, а також детермінанти поведінки дитини в юридично значимих обставинах;

– поняття методики судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні, обґрунтування наявності двох основних алгоритмів експертного психологічного дослідження: один з яких передбачає дослідження особистості дитини, а другий – дослідження психологічних фактів, що є складовими комунікативної діяльності дитини в ситуації процесуальної дії;

– структура методик психологічного дослідження дітей: методики судової психологічної експертизи особистості неповнолітніх у

кримінальному провадженні й методики судової психологічної експертизи комунікативної діяльності неповнолітнього в ситуації процесуальної дії;

- методичні основи проведення експертного дослідження дитини, порядку проведення експертної бесіди згідно зі стандартами дружнього до дитини правосуддя, етичного кодексу психолога;

- характеристика груп вихідних даних, їхніх ознак, інформації, носіями якої вони є, і способів її отримання. Показано наявність суттєвих змін у видах документів, які містять інформацію, значиму для проведення повного експертного дослідження у зв'язку зі збільшенням ролі технологій і гаджетів у житті дітей та змін умов життя, зумовлених повномасштабним вторгненням РФ в Україну;

- основні форми взаємодії суб'єктів призначення й проведення судової психологічної експертизи дітей у кримінальному судочинстві;

- шляхи вдосконалення процедур призначення й проведення судової психологічної експертизи дітей у кримінальному провадженні;

- питання щодо змісту етапів проведення судової психологічної експертизи та стадій експертного дослідження (підготовчої, аналітичної, порівняльної та синтезувальної);

- особливості оцінки висновку експерта за результатами проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх суб'єктами призначення зазначеної експертизи, розуміння яких є для експерта інструментом удосконалення своєї професійної діяльності.

Окрім наведеного, у дисертації сформульовано й багато інших необхідних та корисних для науки та правозастосування висновків, положень і пропозицій.

Наукове та практичне значення роботи. Виконана наукова робота сприяє розв'язанню низки теоретичних і практичних питань, що мають важливе значення для розвитку положень криміналістики та судової експертизи, підвищенню об'єктивності та ефективності виконання їх завдань.

Теоретичні положення і практичні рекомендації, які знайшли своє відображення в дисертації, можуть у подальшому використовуватися у *науковій та науково-дослідній діяльності* – для подальшого наукового опрацювання теоретичних та практичних питань судової психологічної експертизи неповнолітніх, створення типових методик, методичних рекомендацій та методичних листів; у *правотворчості* – під час розроблення нових та вдосконалення чинних законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, у яких визначаються правові й організаційні засади проведення судових експертиз щодо дітей; в *експертній практиці* – у ході проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх у кримінальному провадженні; у *правозастосовній діяльності* – для надання практичної

допомоги дізнавачам, слідчим, прокурорам, суддям, адвокатам з метою оптимального використання ними можливостей судової психологічної експертизи; в освітньому процесі – під час підготовки підручників, навчальних посібників, науково-методичних і лекційних матеріалів із дисциплін «Криміналістика», «Судова експертиза», «Судово-психологічна експертиза», у ході навчання й підготовки (підвищення кваліфікації) судових експертів, про що свідчать наявні акти впровадження.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертації. Належний рівень наукової обґрунтованості результатів дослідження забезпечується вдалим оперуванням позиціями науковців, викладеними у широкому колі наукових робіт, серед яких дисертаційні дослідження, монографії, наукові статті. Окремо слід зазначити, що дослідницька база рецензованого дослідження характеризується комплексним характером, про що свідчить використання широкої і різнобічної джерельної бази.

Аналіз положень дисертації засвідчує, що на всіх етапах дослідження використовувалися різні загальні та спеціальні методи наукового пізнання зокрема: діалектичний та формально-логічні методи забезпечили осмислення феномену судової психологічної експертизи неповнолітніх як цілісного явища та її місця в судовій експертології; визначення предмета й об'єкта дослідження; разом з історичним застосований у ході встановлення закономірностей формування наукових категорій, понять, зв'язків між елементами процесу доказування в кримінальному провадженні, складових елементів призначення й проведення судової психологічної експертизи, алгоритмів їх створення (використаний в усіх розділах дисертації).

Порівняльний синхронічний метод забезпечив ґрунтовний аналіз положень комплексних монографій, наукових публікацій, дисертацій, емпіричних та статистичних даних щодо експертних досліджень неповнолітніх, визначення проблем їх проведення, з'ясування можливостей упровадження в правозастосовну практику положень, сформульованих науковцями (використаний в усіх розділах дисертації). Порівняльно-історичний метод використано під час дослідження розвитку наукової думки щодо об'єкта й предмета судової експертизи, науки психології та психології розвитку, а також розвитку завдань судової психологічної експертизи (розділ 2). Догматичний (формально-юридичний) метод застосований у ході визначення наукових, правових, криміналістичних категорій, понять судової психологічної експертизи, з'ясування їх суті для уточнення понять та категорій (розділи 1, 2).

Логіко-семантичний і структурно-логічний методи дозволили провести критичний аналіз висвітлених у спеціальній літературі й інших наукових

публікаціях положень і пропозицій, сформувані та викласти в тексті дисертації науково-обґрунтовані положення (розділи 1–3). Застосування формально-логічного методу забезпечило викладення матеріалу й сформованих висновків і рекомендацій логічно структуровано та формально обґрунтовано (розділи 1–3).

Статистичний метод використано в ході дослідження емпіричних даних (результатів опитувань, статистичних даних) й опрацювання отриманих результатів з метою обміркування проблемних питань, що виникають під час підготовки до призначення судової психологічної експертизи дитини, її призначення та проведення (розділи 1–3).

Оцінка наукового рівня публікацій здобувача. Основні наукові результати роботи автора дисертації викладено у 8 наукових працях, а саме: у 1 розділі монографії, 7 наукових статтях (з них 1 у міжнародному виданні, що входить до наукометричної бази Scopus; 1 стаття у міжнародному іноземному виданні, 5 статей у фахових збірниках України). Крім того, достатня апробаційна база опублікованих матеріалів у збірниках тез доповідей на міжнародних та вітчизняних конференціях у кількості 8 публікацій.

Структура дисертації. Дисертація складається з анотацій (української та англійської зі списком публікацій здобувача), переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що об'єднують дванадцять підрозділів, загальних висновків (у тому числі висновків до кожного розділу), списку використаних джерел (494 найменування) і додатків. Загальний обсяг дисертації складає 408 сторінок (17 ум. друк. арк.), з яких основний текст дисертації займає 279 сторінки (11,63 ум. друк. арк.).

Джерельну базу дослідження можна вважати цілком репрезентативною, в процесі виконання дисертаційної роботи автором опрацьовано достатню кількість наукових та нормативних джерел. Правовою основою роботи є закони України та інші нормативно-правові акти. Емпіричну основу склали результати опитування 207 слідчих Національної поліції України, які розслідують кримінальні провадження щодо неповнолітніх, 15 судових експертів психологів, статистичні дані Офісу Генерального прокурора України про зареєстровані кримінальні правопорушення щодо дітей упродовж 2021–2026 років, відомості щодо кількості проведених судово-психологічних досліджень в експертних установах Міністерства юстиції України та власний 22-річний досвід судово-експертної діяльності дисертанта.

Наукові висновки і практичні рекомендації автора достатньо апробовані, про що свідчать оприлюднені доповіді на конференціях та акти впровадження, що додаються до дисертаційної роботи.

Дотримання академічної доброчесності. Аналіз змісту дисертації та наукових публікацій дисертанта, в яких висвітлені основні наукові результати дисертації, не дає підстав констатувати допущення ним порушень академічної доброчесності.

Дискусійні положення дисертаційної роботи. Позитивно оцінюючи теоретичний рівень дисертації та практичне значення сформульованих О. О. Сліпець наукових положень, зауважимо, що окремі положення мають дискусійний характер і вимагають додаткового обґрунтування під час захисту. Серед них, зокрема, такі:

1. Під час аналізу закономірностей формування наукових категорій, понять, досліджуючи складові елементів положень про призначення й проведення судової психологічної експертизи, авторка цілком виправдано застосувала історичний метод (с. 35, с. 44–47, с. 52, с. 59–60, с. 64–65, с. 69, с. 71, с. 79–80). Разом з тим, підрозділ, присвячений історії розвитку судової психологічної експертизи неповнолітніх у дисертації відсутній. На думку рецензента, його наявність сприяла б більш повному розкриттю теми.

2. Питанню дослідження принципів та методів судового експертного дослідження дітей присвячено значну частину дисертації (у трьох підрозділах), що є зрозумілим з огляду на складність та важливість проблеми (с. 159–179, с. 179–205, с. 205–216). Водночас значний обсяг тексту ускладнює сприйняття позиції авторки. Ілюстрування матеріалу, а саме подання системи принципів й системи методів у вигляді схем сприяло б чіткості викладу й спростило б сприймання матеріалу.

3. У розділі 1.4 «Спеціальні знання суб'єктів судової психологічної експертизи» проаналізовано програми стажування за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» й обґрунтовано необхідність їх модифікації відповідно до актуальних завдань судової психологічної експертизи неповнолітніх (с. 114–117, с. 122–125, с. 129, с. 130). Водночас автор не запропонувала свого бачення змісту програми підготовки за експертною спеціальністю 14.1 – Психологічні дослідження. Наявність такої пропозиції могла б підсилити новизну дослідження.

4. Авторка дослідила позицію зарубіжних науковців щодо предмета й об'єкта науки психології, методів наукового дослідження, опитувань дітей, оцінювання висновків експертів (с. 69–70, с. 60, с. 176–177, с. 306–308). Водночас методичні підходи до проведення судових психологічних експертиз в інших країнах згадані побіжно. Наявність та аналіз такої інформації позитивним чином вплинули б на повноту наукового дослідження.

Викладені зауваження мають дискусійний характер, спрямовані на подальший розвиток наукових положень дослідження та не знижують

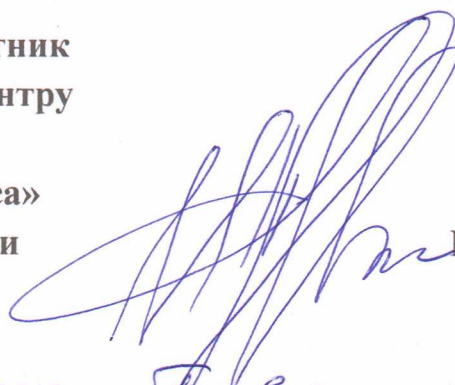
загальної позитивної оцінки дисертаційної роботи, яка є самостійним, завершеним науковим дослідженням, виконаним на високому теоретичному та прикладному рівнях.

Загальний висновок. Наведене вище дає змогу упевнено говорити про загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи Сліпець Олени Олексіївни «Теоретико-правові, методичні та організаційні засади судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі» як кваліфікованої наукової праці на правах рукопису, що містить наукові положення, нові науково обґрунтовані теоретичні та прикладні результати проведених дисертантом досліджень, які мають істотне значення для галузі знань 08 «Право», зі спеціальності 081 «Право», і свідчить про особистий внесок здобувача в науку.

Дисертація «**Теоретико-правові, методичні та організаційні засади судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі**» відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44, а також Вимогам до оформлення дисертації, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. № 40 (зі змінами, внесеними наказом Міністерства освіти і науки України від 31.05.2019 р. № 759), а її автор – Сліпець Олена Олексіївна, на основі публічного захисту, заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право», за спеціальністю 081 «Право».

Рецензент:

Доктор юридичних наук,
старший дослідник,
головний науковий співробітник
Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України

Ірина ПОПОВИЧ

Всоду та підпис Ірини Попович засвідчую

Завідуючий

відділу кадрів

Ірина ПОПОВИЧ